

НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1946–1947 рр. У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Репресивна в своїй основі, організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою хлібозаготівельна кампанія 1946 року породила голод 1946–1947 років в Україні. Людські втрати особливо понесли і південні області – Миколаївська, Одеська, Ізмаїльська та Херсонська. Встановити точну кількість громадян, що загинули в ті трагічні роки, нелегко. Відомості про наслідки голоду протягом десятиліть радянська влада оберігала, як найважливішу державну таємницю.

Принциповою складністю при комплексній оцінці наслідків демографічної катастрофи 1940-х років є відсутність надійних даних поточного звіту населення в період між переписами населення 1939 та 1959 років. Вирішити цю задачу прагнули як історики, так і демографи, які із залученням архівних матеріалів та даних природного руху населення за окремі періоди намагалися відновити цифри втрат в результаті голоду та масових репресій шляхом прямої реконструкції зведень, яких не вистачало.

Найбільш значною спробою прямої реконструкції даних природного руху населення колишнього СРСР в цілому було дослідження, виконане співробітниками відділу демографії, статистики Держкомстату СРСР в 1989–1990 роках. Після ретельної обробки архівних матеріалів, експертної оцінки даних перепису населення 1926, 1937, 1939 та 1959 років, використавши метод демографічного моделювання, автори відновили дані про природний рух населення в 1920–1959 роках¹. Це дозволило одержати певні оцінки чисельності населення СРСР за статтю та віком в період кризових явищ демографічної історії. Проте автори змушені були зробити ряд припущень, що все-таки ставлять під сумнів надійність одержаних результатів. Порівняння одержаних розрахунковим шляхом вікових структур з фактичними даними розподілу чисельності за статтю та віком, зафіксованими переписами населення 1939 та 1959 років, дозволило по-новому оцінити розходження в чисельності відповідних вікових груп, які характеризують масштаби демографічних втрат, пов'язаних з голодом 1946–1947 років.

Перше післявоєнне п'ятиріччя було ускладнене голодом 1947 року, який охопив ряд областей, зокрема, Миколаївську, Запорізьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську, Чернівецьку. Природний приріст населення в цих областях за 1947 рік виявився з мінусовим показником. Загалом цього року в згаданих областях померло 265,9 тисячі чоловік, а народилося 194,6 тисячі. Таким чином кількість смертей перевищила кількість народжень на 71,3 тисячі². Найвища дитяча смертність у 1947 році відзначилась у Ізмаїльській області – 319 чоловік на одну тисячу дітей до 1 року.

Як показують щомісячні дані про кількість померлих, голод в Україні в 1947 році почався вже в січні, різко посилювався в лютому, свого максимуму досяг

в березні і тривав аж до серпня включно. Смертність значно почала зменшуватися в серпні, а нормалізувалося становище в жовтні, коли Хрущов і Каганович рапортували Сталіну про «дострокове» виконання плану здачі хліба державі.

Підрахувати точну кількість жертв голоду неможливо. І не тому, що всі відомості про голодуючих йшли під грифом «цілком таємно», а тому, що підрахунками голоду ніхто не займався. Влада приховувала факти голодної смерті. Не лише засоби масової інформації мовчали про голод, медичні довідки приховували справжню причину смерті.

Взимку 1946–1947 років і весною 1947-го з багатьох областей України йшли відомості під грифом «таємно» про збільшення числа хворих на дистрофію і смертність від неї. В Цюрупинському районі Херсонської області, як видно з довідки райвідділу, станом на 7 березня 1947 року було 1993 хворих на дистрофію. А померлих від цієї хвороби зареєстрували лише 35 чоловік, тобто менше 2%³. Це звичайно сфальсифіковані дані. На 15 травня 1947 року у Скадовському районі цієї ж області зареєстровано хворих-дистрофіків 751, з них померло 30 чоловік, що склало 4%⁴.

Відомості про померлих від голоду по окремих селах і місцевостях дуже розрізнені та уривчасті. «Людей вмирало дуже багато, – свідчила О.Д. Желяскова, жителька села Виноградівка Тарутинського району Ізмаїльської області, – але такого, як у сусідньому селі Вільному, ніде в окрузі не було. Половина жителів цього села вмерла від голоду»⁵.

Назвати точне число жертв неможливо, оскільки відомості про голодних і померлих від голоду розрізнені, уривчасті та значною мірою занижені. Відділи ЦСУ, Міністерства охорони здоров'я, ЗАГСів містять багатий матеріал, але цифрові дані спотворені на догоду радянським та партійним органам і тому вимагають критичного підходу. Більшість вітчизняних дослідників – О.М. Веселова, М.М. Шитюк, В.В. Калініченко, І.Г. Білас – вважають, що в період голоду 1946–1947 років померло до 1 мільйона людей.

Повоєнний голод супроводжувався небаченим розповсюдженням інфекційних захворювань серед населення, що переростали в епідемії. Передусім населення охопила епідемія тифу, причиною якої стали соціальні фактори, низький рівень медичного, матеріального та санітарного забезпечення.

Найважливіший висновок з подій 1947 року полягає в тому, що коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискореного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а відповідні реформи здійснити роком пізніше.

В 1947 році було отримано найменший природний приріст в Україні (не включаючи роки війни). Так, народилося 713 тисяч осіб, померло – 628. Приріст склав всього 85 тисяч чоловік.

Голодне лихоліття, що випало на долю українського народу через рік після закінчення найжахливішої війни в історії людства, найбільчіше вразило дітей. Вони були найменш захищені, не брали участі в колгоспному виробництві, а

відтак не одержували рятівних 100–300 грамів хліба на працюючого. Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції та голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами злітали вони до великих міст за порятунком, а виснажених немовлят приносили батьки. Жахливим випробуванням для підлітків стала зима-весна 1947 року, коли вони гинули у містах і селах, тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Автори листів до республіканського керівництва називали велику кількість померлих та опухлих дітей. Централізовано виявленням дитячої смерті ніхто не займався. Архівні документи засвідчують окремі випадки голодної смерті серед дітей, але і вони є жахливими. В південному регіоні України вони становили більшість.

Селян довели до такого фізичного виснаження, що батьки забивали своїх дітей, аби прогудувати людським м'ясом інших, що залишилися. Діти гинули з різних причин: від опухання та хвороб, ставали жертвами людодів, від фізичної розправи над ними, від самогубств. Переважно помирали від голоду.

Масштаби трагедії, що винищувала людей, змусили уряд замислитися над остаточними наслідками голоду, особливо серед дітей. На вулицях міст з'являлися десятки безпритульних дітей. Керівництво республіки збільшило мережу притулків і дитячих будинків. Безпритульність в Україні була тоді масовим явищем, що свідчила про катастрофічні наслідки голоду. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження.

Мережа дитячих закладів, яка ще в роки війни працювала на межі можливого, дуже швидко була переповнена і не вмщувала сиріт. Так, на початку 1946 року в Ізмаїльській області, що перебувала в епіцентрі голоду, у дитячих будинках виховувалося 710 дітей. А на 1 січня 1947 року їх було 2 316, у травні 1947 року – 3 500⁶. Станом на кінець травня 1947 року у дитячих будинках УРСР знаходилося 127,3 тисяч дітей, що перевищувало встановлені норми на 77,4 тисячі. Крім того, в дитячих приймальниках-розподільниках МВС УРСР знаходилося понад 10 тисяч безпритульних дітей. Наплив щомісячно у приймальники-розподільники становив близько 10 тисяч чоловік⁷.

Таким чином дитяча смертність значно розширює соціально-демографічні горизонти жертв голоду, а відтак засвідчує його катастрофічні наслідки для українського народу, що позначилися на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проникли у підсвідомість цілого покоління, нагадують час від часу про себе жахливими картинами, які засвоїла психогенетична пам'ять сільських дітлахів 1940-х років. Найбільш загрозливим було становище дітей ясельного, дошкільного та молодшого шкільного віку.

Голод 1946–1947 років, спричинений грабіжницькими хлібозаготівлями, здійснюваними за директивами Й. Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення не бажало підкорятися, вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів

харчування, вивезення зерна з України – все це своїм результатом мало вимирання хліборобських сімей, сіл, хуторів.

Українська нація пережила черговий стрес, катастрофу, що обрушилася на долі людей вже третім голодом в першій половині двадцятого століття. Селян розстрілювали з веж охоронці-вартові колгоспних полів за колоски, вартові стояли біля буртів, де знаходилось зерно. Чимало батьків, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умиряючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хлібороби-господарі. Як і під час голоду 1932–1933 років, з'явилося людоджерство і трупоїдство.

Голод 1946–1947 років призвів не лише до фізичного винищення українців, він знівечив їх духовну основу, знівельював національну ідею, національну свідомість народу.

У дослідників не викликає сумніву, що першопричиною голоду стала деградація сільського господарства внаслідок злочинної аграрної політики ВКП(б), яка базувалася на хлібозаготівлях. Ця політика підірвала економіку сільського господарства, викликала недовіру селян до колгоспного ладу, тому вже взимку 1947 року виник масовий голод у Південній Україні.

Для його подолання уряд не зробив належних висновків, а вирішив продовжувати хлібозаготівлі. Саботаж таким методам господарювання на селі вилився в низькопродуктивну працю колгоспників та байдужість до долі вирощеного ними, але призначеного державі хліба. Це ставило під загрозу виконання плану хлібозаготівель, і щоб уникнути цього, держава прийняла ряд запобіжних заходів.

Тоталітарна держава безжалісно пограбувала колгоспників та одноосібників під час хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 років, залишивши їх без належної продовольчої допомоги, і тим самим прирекла селян на вимирання. Голод був наслідком спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичним методом. Проте грабівницька хлібозаготівля 1946 року призвела до глибокої деградації сільського виробництва, яке дорого обійшлося українському народу.

Висока смертність, а також продовження стихійного впливу сільського населення позначилися на його кількості в південних областях республіки, що найбільше постраждали від посухи. Скоротилася й кількість селянських господарств. Так, у Херсонській області – на 1,8 тисячі, в Ізмаїльській – на 9 тисяч⁸.

Голод 1946–1947 років – наслідок злочинної партійно-державної політики щодо селянства, ігнорування життєвих інтересів людей з урахуванням попереднього досвіду за вже перевіреним в Україні сценарієм.

Сталінська система, позбавляючи людей хліба й тим самим здоров'я і, зрештою, життя, накопичувала зерно для карткової системи на проведення грошової реформи, тобто знову ж таки чергового демонстрування «переваг» соціалізму.

«Успішне виконання плану хлібозаготівель є результатом Вашої особисто, товаришу Сталін, батьківської турботи про колгоспи та колгоспників України.

Запевняю Вас, дорогий учитель, що колгоспники, колгоспниці і всі трудящі України будуть працювати, не покладаючи рук, для розквіту сільського господарства України, підвищення матеріально-культурного рівня життя трудящих, подальшого збільшення хлібних та сировинних ресурсів керованої Вами радянської соціалістичної держави», – піднесено писав 4 жовтня 1947 року у листі-звіті організатору голоду Й. Сталіну Л. Каганович⁹.

Грабіжницькі хлібозаготівлі спричинили дуже низьку оплату, а часто і неоплату трудоднів колгоспників. Надмірні заготівлі позбавили колгоспи можливості видати хоча б мінімум хліба на прожиток. У середньому по Україні видача на 1 трудодень становила 257 грамів зерна й 64 копійки грошей. У багатьох колгоспах на вироблені трудодні не було видано нічого – ні грама хліба, ні копійки грошей.

Третій голод був викликаний, перш за все, сталінським керівництвом, яке нехтувало життям мільйонів українців заради імперських інтересів.

Особливо тяжкими були наслідки посухи для сільського населення, селянства. Все міське населення – робітники, службовці та їх утриманці – отримували за картками невеликі норми хліба. До цього слід додати, що міським жителям вдавалось додатково придбати продукти в системі громадського харчування свого підприємства або на ринку. В цілому міське населення було мінімально забезпечено самим необхідним продовольством. Інша справа – село, колгоспники. Ні один з названих для міського населення джерел продовольства для колгоспників не був доступним. На трудодні в багатьох колгоспах хліб не видавався. Не справдилася надія і на особисте присадибне господарство. Подих посухи не обійшов стороною і городи, невеликі посіви присадибного господарства колгоспника. До цього ж це господарство обкладалось великими поставками тваринної продукції.

Тяжке продовольче становище в багатьох селах в 1946–1947 роках стало поштовхом для більш активної міграції колгоспників, робітників радгоспів в місто, на роботу в промисловість, будівництво. Сільські жителі, і перш за все колгоспники, в умовах стихійного лиха, впевнились в своїй повній незахищеності. Економічно слабкий і навіть середній колгосп не міг допомогти колгоспнику в екстремальній ситуації, забезпечити самий необхідний продовольчий прожитковий мінімум, як це робила держава для робітників, службовців, міського населення. Як тільки в жовтні 1946 року були зняті з державного забезпечення хлібом деякі категорії робітників, зайнятих в сільському господарстві, різко зріс їх перехід в міста, де потреба в робітничій силі в перші повоєнні роки була особливо велика.

Посилився відтік колгоспників з села. Правда, відсутність у них паспортів обмежувала можливості для стихійної міграції. Проте різними шляхами їм вдавалось оминати різноманітні заборони та перешкоди і переходити на роботу в міста.

Селяни, які не покидали село, основні надії, щоб вижити, покладали на присадибне господарство. При цьому кількість вироблених трудоднів у

колгоспах зменшувалася. У 1947 році 19,3% колгоспників не виробили обов'язкового мінімуму, а 1,2% взагалі ухилилися від роботи в колгоспі¹⁰, що сильно турбувало партійно-радянську верхівку республіки. Знесилені та виснажені напівголодним існуванням колгоспники були неспроможні повноцінно працювати. Про це постійно повідомляли вищій владі правління колгоспів, районні та обласні інстанції, наголошуючи, що сільськогосподарські роботи в той чи інший час знаходяться під загрозою повного зриву.

Величезну тривогу викликало залишення села демобілізованими учасниками Великої Вітчизняної війни, на яких, як на силу, здатну допомогти у відродженні колгоспів, покладалися великі надії.

Наслідки посухи продовжували виявлятися і в наступні роки. Посуха уповільнила процес подолання наслідків війни в сільському господарстві, сприяла відтоку населення з села. Збуджена голодомором міграція і вимирання сільського населення України в другій половині 1940-х років істотно вплинули на зменшення трудових ресурсів, особливо в колективних господарствах. Як показали наслідки перепису 1959 року, кількість сільського населення не досягла того рівня, на яких знаходилася до голодомору.

Продовольчі труднощі, численні хвороби, пов'язані з недоїданням, відображалися і на загальному морально-політичному настрої села, особливо областей, що постраждали від посухи. Великі надії в народі покладали на перший повоєнний рік. Очікувалася відміна карткової системи на продовольство, загальне покращення становища населення. Але надії не справдились. Колгоспне селянство розуміло труднощі, пов'язані з посухою і наслідками війни. В той же час багато колгоспників не погоджувалися зі знятими адміністраторами, що намагалися будь-якою ціною виконати плани хлібозаготівель, не замислюючись про завтрашній день, про майбутнє колгоспу. Партійні, радянські працівники пропагували, повідомляли про те, що колгоспники стали частіше ставити запитання, на які важко було дати відповіді. Дійсно, тяжко було відповідати на питання: чому при великій нестачі хліба ми вивозимо його в інші країни, чому населення міст в меншій мірі страждає від посухи. На пленумах обкомів, райкомів такі питання розцінювалися, як прояв нездорових настроїв, результат недостатньої роботи з колгоспниками¹¹.

У зв'язку з продовольчими труднощами та голодом збільшилось число крадіжок колгоспного, державного та особистого майна громадян, розбійних нападів. Як і в 1930-ті роки, для переборення цих негативних явищ керівництво країни бачило один шлях – посилення покарань, репресій.

Одним з наслідків голоду було стрімке зростання злочинності, зокрема і серед безпритульних дітей. Щоб звільнити місця в дитячих будинках і колоніях, підлітків 13–16 років направляли у ремісничі училища, школи ФЗН. На роботу часто потрапляли вже судимі підлітки. Чимало з них через деякий час знову вчиняли злочини. Після затримання та суду вони потрапляли у виховно-трудова колонії, а потім – у виправно-трудова табори для дорослих¹².

Для того, щоб спинити вал злочинності голодних людей, уряд посилив міру покарання шляхом багаторазового підвищення термінів ув'язнення, зокрема за дрібні крадіжки. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 року «Про карну відповідальність за крадіжку державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистого майна громадян» передбачали від 7 до 10 років ув'язнення, а при повторному вчиненні злочину – до 25 років ВТТ¹³. Піднята хвиля злочинності була спровокована голодом 1946–1947 років.

Уряд, не в змозі протистояти цій біді, здійснював масові репресії проти голодних людей, що вчинили дрібні крадіжки. Сотні тисяч вдів, інвалідів та сиріт населяли ГУЛАГ, який став для багатьох з них «рятувальним» місцем від голоду. Але якщо голод вбивав людей фізично, то табір калічив морально. Правове закріпачення народу, що проводилось під час голоду під виглядом боротьби з «кримінальною» злочинністю, послужило не зміцненню, а розрусі державності в повоєнні роки.

Сталінський режим не зробив ніяких висновків з чергового, третього радянського голодомору. Політика більшовиків в сільському господарстві залишалась незмінною. Механізми командування, способи викачування ресурсів з села не тільки не ослабли, а ставали дедалі жорстокішими. Гору взяли сили, що ігнорували об'єктивні закони суспільного розвитку, прагнучи підігнати життя під схоластичні, догматичні ідеї, тяжіли до військово-комуністичних методів керівництва.

¹ Андреев Е.М., Дерский Л.Е., Храпова Т.П. Население Советского Союза в 1922–1991 гг. – М., 1993 – 241 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 112. – Арк. 77–78.

³ Державний архів Херсонської області. – ФП-46. – Спр. 186. – Арк. 7.

⁴ Голод в Україні 1947–1947 рр. Документи і матеріали – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 235–236.

⁵ Там само. – С. 234.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4847. – Арк. 64–65.

⁷ Там само. – Спр. 4503. – Арк. 269.

⁸ Там само. – Ф. 552. – Оп. 11. – Спр. 112. – Арк. 271; Там само. – Спр. 4296. – Арк. 52.

⁹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки – К., 1995. – С. 193.

¹⁰ Вопросы истории. – 1989. – № 9. – С. 97.

¹¹ Державний архів Миколаївської області. – ФП-7. – Спр. 238. – Арк. 41.

¹² Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 58.

¹³ Голод в Україні 1947–1947 рр. Документи і матеріали. – С. 313.